

**ШАРУА КӨТЕРІЛІСТЕРІ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАТЫСҚАНДАРҒА
ҚАТЫСТЫ ҚУҒЫН-СҮРГІН
КРЕСТЬЯНСКИЕ ВОССТАНИЯ И РЕПРЕССИИ
В ОТНОШЕНИИ ИХ УЧАСТНИКОВ
PEASANT UPRISINGS AND REPRESSIONS AGAINST
THEIR PARTICIPANTS**

XҒТАР 03.20.00

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨЛКЕСІНДЕГІ
АДАЙ КӨТЕРІЛІСІНІҢ БЕЛГІСІЗ БЕТТЕРІ**

Жұмағұлов Болат Сағидоллаұлы^{1*}, Нағымов Шахман Нағымұлы²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Абай атындағы ұлттық педагогикалық университеті. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

²Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Қазақстан, Атырау қ. E-mail: waxman45@mail.ru

*Автор-корреспондент

Түйіндеме. Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстанның қазіргі Атырау және Маңғыстау облыстарының территориясында бұрынғы тарихи әдебиеттерде «Адай көтерілісі» атымен белгілі болған кеңес үкіметінің қысымшылық, озбырлық саясатына қарсы бағытталған халықтың жаппай күресі мен оны большевиктердің адам айтқысыз қатыгездікпен аяусыз жаныштап басуы туралы баяндалады. Азамат соғысынан кейінгі совет үкіметінің күштеу саясаты Батыс өлке халқының наразылығының артуына, жұртшылықтың байы бар, кедейі бар ашық күреске шығуына алып келді. Бұл мақаланың мақсаты-Адай көтерілісінің тек Маңғыстау өңірін ғана емес, ең әуелі Атырау облысының Қызылқоға, Ембі аудандарының Сағыз, Топырақшашқан, Жем өңірлерін қамтыған сол кезде өмір сүрген жұртшылықтың кеңестік биліктің әділетсіздігіне қарсы жаппай қатысқандығын баяндау болып табылады. Мақаланың нәтижесінде тарих ғылымына бұрын белгісіз болып келген Адай көтерілісіне қатысты деректер көрсетілді.

Кілт сөздер: көтерілістің себептері, азық-түлік салығы, азық-түлік салғырты, азаматтарды сайлау құқынан айыру, көтеріліс болған жерлер, көтерілістің жанышталуы, көтеріліске қатысқандарды жазаға тарту шаралары, оларды ақтау қажеттігі.

МРНТИ 03.20.00

**НЕИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ АДАЕВСКОГО ВОССТАНИЯ
В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА¹****Жумагулов Болат Сагидоллаевич^{1*}, Нагимов Шахман Нагимович²**

¹Кандидат исторических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая. Казахстан. г. Алматы E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

²Кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова. Казахстан. г. Атырау. E-mail: waxman45@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье рассказывается о массовой борьбе народа, направленной против политики угнетения, произвола советской власти, которая имело место в 20-30-е годы XX века на территории современных Атырауской и Мангыстауской областей Казахстана, ранее известной в исторической литературе под названием «Адайское восстание», и беспощадном подавлении ее большевиками с невероятной жестокостью. Насильственная политика советской власти после Гражданской войны привела к росту недовольства населения Западного края, к открытой борьбе бедных и богатых людей против советской власти. Задача данной статьи – обратить внимание общественности на то, что адайское восстание охватывало не только Мангыстауский регион, но прежде всего Кызылкогинский, Эмбинский районы Атырауской области, регионы Сагиз, Топракшашкан, Жем, а жившее в то время население края принимало массовое участие в борьбе с несправедливостью советской власти. Результатом данной статьи является то, что в ней содержатся данные, касающиеся Адайского восстания, ранее неизвестные в исторической науке.

Ключевые слова: причины восстания, продовольственный налог, продразверстка, лишение граждан избирательного права, места восстания, ход и итоги восстания, меры наказания участников восстания, необходимость их оправдания.

IRSTI 03.20.00

**UNKNOWN PAGES OF ADAEVSKO REVOLUTION
IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN****Zhumagulov Bolat Sagidollaevich^{1*}, Nagimov Shahman Nagimovich²**

¹Candidate of Historical Sciences, Professor, Abay Kazakh National Pedagogical University. Kazakhstan. Almaty. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

²Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University. Kazakhstan. Atyrau. E-mail: waxman45@mail.ru.

¹Мақала ҚР ҒжЖБМ АР09259623 «Атырау өңірінің көне заманнан бүгінгі күнге дейінгі тарихы» жобасы аясында дайындалды.

* Corresponding author

Annotation. The article tells about the mass struggle of the people directed against the policy of oppression, the arbitrariness of the Soviet government, which took place in the 20-30s of the XX century on the territory of modern Atyrau and Mangystau regions of Kazakhstan, previously known in historical literature as the "Adai Uprising", and its ruthless suppression by the Bolsheviks with incredible cruelty. The violent policy of the Soviet government after the Civil War led to an increase in discontent among the population of the Western Region, to an open struggle of the poor and the rich against the Soviet government. The purpose of this article is to draw public attention to the fact that the Adai uprising covered not only the Mangystau region, but primarily the Kyzylkoginsky, Embinsky districts of the Atyrau region, the Sagiz, Toprakshashkan, Zhem regions, and the population of the region living at that time took a massive part in the fight against the injustice of the Soviet government. The result of this article is that it contains data concerning the Adai uprising, previously unknown to historical science.

Key words: reasons for the uprising, food tax, surplus appropriation, deprivation of voting rights, places of the uprising, the course and results of the uprising, punishment measures for the participants in the uprising, the need for their justification.

Кіріспе. ҚР президенті Қ.К. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы № 456 Жарлығы бойынша саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөнінде мемлекеттік комиссия құрылып, ол өңірлік комиссиялар арқылы өзінің жұмысын бастаған болатын. Комиссиялардың басты міндеттерінің бірі - Қазақстанның тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін жеке күрескен адамдар мен топтарды толық ақтау үшін қажетті ұсыныстар дайындау болып табылады. Осы мәселені зерттеудің барысында төмендегі жайттар анықталып отыр. Қазан төңкерісінен кейін бүкіл республика бойынша және қазіргі Атырау облысының территориясында өмір сүрген халықтың әлеуметтік жағдайы өте төмен болды. Кеңес үкіметі жеңіске жеткеннен кейін бұрынғы Ресей империясының өзге де аймақтары сияқты Қазақстан да өкіметтің көптеген әлеуметтік – экономикалық тәжірибелер жасайтын сынақ алаңына айналған еді. Экономиканың табиғи даму заңдылықтарын есепке алмау және толассыз әкімшелеңдіру ауыл шаруашылығын мүлде мүшкіл халге түсіріп, жағдайды күрт шиеленістіріп жіберді. Өсіресе, мал шаруашылығының жағдайы өте ауыр ауыр күйге ұшырады. Малды біресе ақтар, біресе қызылдардың тартып алуы, соғыс жылдарындағы жағдай, табиғи жайылымның бұзылуынан туындаған жұт қазақ жұртшылығы күн көрісінің басты көзі – мал шаруашылығының құлдырауына әкеліп соқты. 1914 жылдан 1922 жылдың аяғына дейін ірі қара мал саны 2,1 млн-ға, жылқы 2 млн-ға, ұсақ мал 6,5 млн-ға, түйе 300 мың басқа азайып кеткен. Жалпы алғанда осы жылдары барлық мал түрі 10,8 млн. басқа кеміген [Сборник статических сведений о движении населения, скота и урожая по КАССР с 1880 г. по 1922 год.1925:44]. Осындай қиын жағдайды ескермей, азамат соғысы жылдарында кеңес үкіметі тарапынан халық арасында жүргізген азық – түлік салғырты, азық түлік салығы саясатының кесірінен елде ашаршылық басталды. Осы жылдарда (1921-1922 жж.) республикада толық емес мәліметтер бойынша 2 млн. 300 мың адам ашаршылыққа ұшырап, оның тең жартысы қаза болған (Жұмағұлов 2021: 74).

Мемлекеттің күштеу саясаты Батыс өлке халқының наразылығының артуына, жұртшылықтың байы бар, кедейі бар ашық күреске шығуына алып келді. Күні кешеге

дейін мектеп және жоғары оқу орындары оқулықтарында «бүлік», «бандитизм», «бандылар», «контрреволюционерлер ісі» деп жазылып келген тарихи оқиғаларды бүгінгі кезең тұрғысынан баға бере отырып, оларға қатысқан тұлғаларды жазықсыз жазаланған саяси қуғын-сүргін құрбандары ретінде ақтау қажет деп есептейміз. Зерттеу көрсеткендей Қазақстанның батыс өлкесінде кеңес үкіметінің шектен тыс қысымшылық шараларына 1921-1922 және 1931 жылы халық көтерілістері болып, олар өкімет тарапынан қатаң жазаланған. Одан кейін 1931 жылы наурыз айында Атырау өлкесінде басталған Адай көтерілісі Маңқыстау жеріне ұласып, оған бірнеше мың қатынасып, күшпен басылды.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы дайындаудың барысында ХХ ғасырдың 20-30 жылдары кеңестік биліктің шамадан тыс қатыгез саясатының кесірінен ірі байларды тәркілеудің, оның нәтижесінде орын алған ашаршылыққа байланысты халық көтерілістері туралы отандық тарихшылар Т. Омарбековтың «20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» (Омарбеков, 1993), Т. Алланиязов пен А. Таукеновтің «Шетская трагедия. Из истории антисоветских вооруженных выступлений в Центральном Казахстане в 1930–1931 гг.» (Алланиязов, Таукенов, 2000), М. Қозыбаевтың «Ақтаңдақтар ақиқаты» (Қозыбаев, 1992), Ж. Абылхожин мен М. Қозыбаевтың, М. Тәтімовтың «Казахстанская трагедия» (Абылхожин, Қозыбаев, Тәтімов, 1989), І. Сариев пен М. Омаровтың «Ойрандалған Адай даласы» (Сариев, Омаров, 1995) зерттеулері мен олардың әдістері басшылыққа алынды.

Талқылау. Мақаланың зерттеу тақырыбы бойынша профессор Б. Жұмағұловтың 2021 жылы Алматы қаласындағы «Үш қиян» баспасынан «Сұрқия саясат сойқаны» атты монографиясы жарық көріп, онда Адай көтерілісінің бұрын белгісіз болып келген деректері жарияланды. Атап айтқанда, 1921-1922 жылдарғы Батыс Қазақстан жұртшылығының бұрын зерттелмеген жаңа ошақтары монографияда көрсетіліп, Адай көтерілісінің басшысы Тобанияз Әлниязовтың Маңқыстау елін басқару ісіндегі еңбегі толық ашылып баяндалды. Батыс өлке жұртшылығының ХХ ғасырдың 30-50 жылдарында саяси қуғын-сүргіндерге ұшырауы, ірі байларды тәркілеу, азаматтарды сайлау құқынан айыру мәселері бойынша профессор Ш. Нағымовтың 2021 жылы Қарағанды қаласындағы «Medet Grou» ЖШС баспасынан «Азалы ақ кітап», «Атырау өңірі ХХ ғасырдың 20-40 жылдарында» атты кітаптары жарық көрді. 2021 жылдың 9 қыркүйегінде «Егемен Қазақстан» газетінде «Бұрынғы тарих - болашаққа ескерту» атты мақаласы жарияланды.

Негізі бөлім. Атырау облысының мемлекеттік архивінің №2 қорының № 6 ісінде 1923 жылы азаматтарды сайлау құқынан айыру туралы мәліметтер сақталған. Сол «айырылғандардың» арасында Ембі болысының №1,2,4 ауылдарының 40-тан астам азаматтарының аты-жөндері көрсетілген. Сайлау құқынан айыру себебі – бұлардың бәрі көтеріліске қатысқан. 1928 жылға дейін Ембі болысының Адай округіне қарағандығын ескерсек, бұл адамдар атақты Тобанияз Әлниязов тобы құрамында 1922 жылғы көтеріліске қатысқан болар деп топшыладық.

№ 1 Ауыл

1. Алдекенов Қазтуған.
2. Төлендиев Ақбай.
3. Қазтуғанов Аманғазы.
4. Төремедиев Аман – бұлар Адай уезіне өтіп кеткен.
5. Дашков Жұмабай – 52 жаста.
6. Алтыбаев Жаролла – 28 жаста

7. Қолишев Смағұл – 18 жаста
8. Асауов Бүркітбай – 53 жаста.
9. Үсенов Ахмет – 70 жаста.
10. Күткенов Тұрым – 65 жаста.
11. Алмұқанбетов Қалим – 41 жаста.
12. Нұршабаев Сисен – 35 жаста.
13. Жұманов Жүсіп – 42 жаста.
14. Соқыров Жарылғас – 34 жаста.
15. Ажиденов Қалу – 36 жаста.
16. Ақмұкамедов Мұқан
17. Ержанов Бердімұрат, молда – 38 жаста.
18. Малашев Саязбай, бай – 41 жаста.
19. Матенов Баймағанбет – 53 жаста.
20. Матенов Қозыбай – 63 жаста.
21. Жаманшиев Жекей.
22. Наурызбаев Жәнібек, алыпсатар – 52 жаста.
23. Рақымбердиев Қалмағанбет, бай – 37 жаста.
24. Басаров Өзбек – 53 жаста.
25. Шалабаев Жанша – 70 жаста.
26. Тазбаев Елубай – 36 жаста.
27. Имашев Бердікүл – 51 жаста.
28. Жадриев Тасмағанбет – 30 жаста.
29. Мудриев Жадыра – 57 жаста.
30. Ербосынов Оспан, бұрынғы сот – 37 жаста.
31. Бейсеуов Бекмағанбет, бай – 65 жаста.
32. Көшмағанбетов Айтжан, бұрынғы сот- 40 жаста.
33. Бекболатов Ақбай, бай – 50 жаста.

№ 4 ауыл

34. Даржанов Құлнияз, бай – 61 жаста.
35. Жанжанов Тұржан – 43 жаста.
36. Ерліков Байжұман – 45 жаста.
37. Жаншурин Бекес – 54 жаста.
38. Шайқашев Қайролла – 44 жаста.
39. Көтенбаев Шайқош – 70 жаста.
40. Ибиров Ақнияз – 24 жаста.
41. Жанбаев Алдияр – 24 жаста.
42. Құлбатыров Мұңал – 19 жаста.
43. Құлбаев Берде – 40 жаста.
44. Асанов Өтеш – 54 жаста.
45. Қарабаев Мұқаш, бай – 50 жаста (АОМА 2:6).

Енді бір сәт, осы көтерілістің алдындағы Адай уезіндегі саяси-әлеуметтік ахуалға тоқталсақ: бұл өңірде 1920 жылдың 4 қазанында Бүкілқазақстандық Бірінші съездің шешімімен Маңғыстау уезі Адай уезі болып өзгертілді. Съезд Адай уезі ревкомының төрағасы етіп Тобанияз Әлниязұлын, орынбасары етіп Сыдиық Жұбаевты сайлады (АОМА 117:17). Адай уезі ревкомының атқаратын міндеттері сан түрлі болды. Атқаратын жұмысына қарай, шаруашылық және саяси жағдайларға байланысты құрамы 3 адамнан 7 адамға дейін өсіп отырды. Уездік ревком 27 болыстық,

151 ауылдық ревком арқылы шаруашылық, ел басқару, ұйымдастыру, мәдени-ағарту, көпшілік тәрбие жұмыстарын жүргізді (АОМА 117:51). Әрине, кеңес үкіметінің таптық саясаты, бұрыннан қалыптасқан өмір салтын қирату жергілікті халықтың наразылығын тудырды. Бүкіл Маңқыстау өңірінде өзінің қара қылды қақ жарған әділдігімен, ел басқару ісінде жинақтаған бай тәжірибесімен халықтың арасында бұлжымас беделге ие болған Тобанияз Әлниязұлымен оның жақтастарына совет үкіметінің жергілікті жерде жүргізген саясаты ұнамады. Қазақ халқының ғасырлар бойы армандаған жер мәселесі шешілген жоқ. Ауыз су мен жайылымдық жерлердің басым көпшілігі келімсектер мен казактарға бөлінген күйінде қалып қойды. Оның үстіне большевиктер қазақтың ауқатты адамдарының жеке меншігіне қол сұға бастады. Ең бастысы - большевиктер қазақ халқының ғасырлар бойы берік қалыптасып, өзін мейілінше ақтаған ел басқарудың ұлттық дәстүрлерінен, шарият пен адат үлгілерінен бас тартып, бүкілресейлік совет үкіметінің басқару түрлері мен мазмұнын жергілікті жерлерге күштеп танды. Совет үкіметі Жергілікті басқару орындарындағы ұлттық кадрлардың қызметіне сенімсіздікпен қарады. 1921 жылғы 28 наурызда болған Қырғыз (Қазақ) облыстық бюро мәжілісі Адай-Маңқыстау уездік партия ұйымының жұмысына баға бере келіп, «партияға өткен 80 адамның 50-і қажетсіз элементтер, ал таптық жіктеліс жүргізілген жоқ. Жастармен ешкім жұмыс істемейді» (ҚР ПМ 1:51) десе, 1927 жылғы IV Бүкілқазақтық партия конференциясында Ф.И. Голощекин: «Әзірше бізде Адай уезінде Әлниязов секілді адай князі отырғанда ешқандай атқарушы өкімет ештеңе істей алмайды», - деп мәлімдеген еді (Қуаныш 2010: 198). Шындығында бала кезінен «бала би» атанып, Маңқыстау түбегінен бастап, Ойылға дейін, бір жағы Сам құмдарының оңтүстігіне, одан әрі Арал теңізіне дейін созылған кең байтақ далада көшіп жүрген ел арасында бірден-бір билік жүргізу құқы тек қана революциялық комитеттің төрағасы, «Адайдың ханы» атанған Тобанияз Әлниязұлының халық арасындағы аса жоғары абыройы мен беделінің арқасында жүрді деуге болады. Кеңес үкіметінен үміт күткен Тобанияздың басшылығымен түбектегі революциялық комитеттер елдің жағдайын түзеу жолында бұқара арасында саяси, мәдени-тәрбиелік, әлеуметтік және шаруашылық жұмыстарын жүргізді. Бірақ бірте бірте кеңестік басшылықтың жергілікті кадрларға сенімсіздігінің кесірінен Тобанияздың ел басқару ісіне Адай ревкомының құрамына әдейі енгізілген Данилов пен Холодков, әсіресе уездің әскери комиссары Лаптев пен төтенше комиссияның төрағасы Маньковичтер үлкен кедергі келтіріп отырды. Оның басты себебі - бұлардың барлығы Тобанияздың болыстық және ауылдық ревкомдарды құрған кезде Адай ішіндегі беделді адамдарға сүйенгенін қолдамай, оларды Кеңес үкіметіне жат элементтер деп есептеді (ҚР ҰҚКА 011377: 19). Кеңес үкіметі орнаған кезінен бастап-ақ, Маңқыстау уезінде милиция, сот, прокуратура тағыда басқа органдар болғанмен, олардың жұмыстары Тобанияз басшылық еткен кезде, билер алқасымен, ескіден келе жатқан ел дәстүрімен байланыстырылып жүргізілді. Бірақ, Тобаниязға оның қызметінің бас кезінен бастап орталық үлкен қауіппен, сенімсіздікпен қарады.

Оның нақты дәлелі ретінде ОГПУ-дың 1922 жылы жүргізген ісін келтіруге болады. Бұл істі 1922 жылы Адай уезінде орын алып, кеңестік қарулы күштермен басылған ұлт-азаттық көтерілістен кейін көтерген. Осы іс бойынша ақ гвардияшыл генерал Толстов армиясының қалдықтары, байлар, саудагерлер, молдалар, бұрынғы шенеуніктер, ақсақалдар және т.б. кеңеске қарсы элементтер жаңа өкіметке қарсы қарулы күрестің ешқандай нәтиже бермейтініне көздері жеткесін, енді бұрынғы

биліктерін сақтап қалу үшін астыртын контрреволюциялық жолға түсті деген желеумен, олардың үстінен қылмыстық іс қозғапты.

Бұл іс бойынша контрреволюциялық ұйымға бірікті деген айыппен төмендегі тізім жасақталған:

1. Атанов Мұқаметжар- бай.
2. Әлниязов Тобанияз-бұрынғы болыс, «Адайдың ханы» атына ие.
3. Байжанов Асқар.
4. Балқиев Сағындық- бай, саудагер.
5. Бекназаров Шәкір- ірі саудагер.
6. Бақдәлетов Қошан.
7. Бекназаров Сапар- ірі саудагер.
8. Баймұрзаев Оспан- молда.
9. Баймұрзаев Зұлқаш- оның баласы.
10. Ғұбайдуллин Садық-кәсіпкер- саудагер.
11. Жақыпбаев Сағындық-бай- саудагер.
12. Даулетниязов Айландыр- бұрынғы патша қызметшісі.
13. Дауылов Орынбасар-ірі бай.
14. Дәрментаев Бекес-бай, болыс басқарушысы, контрабандист.
15. Жұбанов Талпақ- ірі бай.
16. Жұбаев Садық- бұрынғы патша қызметшісі.
17. Ирзаев Отақас-бай-саудагер.
18. Измамбетов Сәдмен- қызметші.
19. Иманғазиев Отарбай-ірі бай-саудагер.
20. Измамбетов Жетімек- қызметші.
21. Көбеев қалдыбай- бай.
22. Қалиев Әбіш- бай.
23. Қалқаев Дүйсембай- бай- молда, бұрынғы қызметші.
24. Қожықов Қалым- ірі бай.
25. Құдаманов Сағындық-бай.
26. Көбжанов Қуандық- ірі бай- саудагер.
27. Көбеев Оспан- бұрынғы полковник.
28. Құбаев Салдыбай-оның жиені.
29. Қилыбаев Барбоз- молданың баласы.
30. Кубишев Жетпісбай- бұрынғы полиция қызметкері.
31. Мақұлов Мұңал- ірі бай- саудагер.
32. Маймақов Жолдыбай- бұрынғы патша қызметшісі.
33. Матжанов Қыдыр.
34. Мұрзабеков Нұрмағанбет-патша қызметшісі.
35. Нерегеев Демеу- бай.
36. Омелянович Валерий- бұрынғы офицер, бұрынғы патша қызметшісі.
37. Сақауов Бегей- бай- саудагер.
38. Сарходжаев Қойсары-бай, патша қызметшісі.
39. Садықов Әмір- байдың баласы.
40. Тоқмамбетов Сұлтан- кедей.
41. Томалақов Бозжігіт-патша қызметшісі.
42. Тілеубергенов Қалдыбек - бай- саудагер.
43. Тотаев Алшен-бай.

44. Тұрнийзов Зәкерия-болыс басқарушысы, ірі бай.
45. Оңғалбаев Қонарбай-Красноводск кеденінің қызметшісі.
46. Оңғалбаев Лепес-оның баласы.
47. Оңғалбаев Қажы- ол да.
48. Ожаров Балкөт-бай, бұрынғы патша қызметшісі.
49. Омаров Жұмағали- бай, Алаш Орданың бұрынғы офицері.
50. Омаров Хайруш-Алаш Орданың бұрынғы жақтасы.
51. Шомпақов Жәнібек-қызметші.
52. Жүнісов Өтебай.

Бұлардың бәрі контрреволюциялық топтың қатысушылары- контрреволюциялық қызметті қызметті басқаратын және оның идеяларын басқаларға таратушылар деп көрсетілген [ҚР ҰҚКА 011377:9]. Олардың Тобанияздан басқасының ақталғаны немесе ақталмағаны туралы мәлімет жоқ.

Сонымен қатар бұл іс бойынша осыларға ерді деген тағы да 33 адамның тізімі жасқталған. Соңғы кездегі зерттеулерде «Адай көтерілісіне» 1931 жылғы Маңғыстау өңірінде орын алған күштеп ұжымдастыру мен ашаршылықтың салдарынан туындаған бірнеше көтерілістер жатқызылып жүр. Шындығында белгілі ғалым Т. Омарбеков атап көрсеткендей «бұқаралық көтеріліс басталмастан бұрын да бұл өлке мазасыз күй кешіп, мұнда Қошанов Құрмаш, Оразбаев Естұрған, Өмірбаев Айзақ деген кісілер ұйымдастырған, ұзын саны елуге тарта қарулы топ, 1922 жылдан бері қарай кеңес үкіметінің жаңа тәртібін орнықтыруға орасан зор кедергі келтіріп келді» [Омарбеков 1993:47].

ҚР ҰҚК-нің мұрағаты құжаттарында сол ауыр кезеңнің бір оқиғасы туралы мәліметтер сақталған. 20-жылдары Маңғыстау уезінің халқы кеңестік озбырлықтан басқа көршілес түркімен және хорезм басқыншыларының қыспағына түсті. «Жау жағадан алғанда, бөрі етекпен алады» дегендей, 1921 жылы Хорезм жерінен Адай уезінің шекаралас ауылдарына бірнеше рет шабуылдар ұйымдастырылады. Бұған дейін де ұзақ уақыт бойы Адай уезінің территориясына Түркмен қарақшылары шабуыл жасап, жергілікті адамдарды өлтіріп, малдарын айдап алып кетіп отырған. Шыдамы таусылған жергілікті халық Тобанияздан көмек сұрайды. Осыдан кейін, Тобанияз бірнеше жүз қаруланған адамдарымен 1921 жылы қыркүйекте Қоңырат қаласына барып, ешқандай қақтығыссыз ел басшыларымен келіссөз жүргізеді. Бұл шара кейін өзінің жемісін берді. Тобанияз Әланиязұлының халық қамын жеп, Қоңыратқа барып, елге тыныштық орнатуын, халық арасындағы оның абыройын, беделін арттыра түседі де, керісінше бұл жергілікті әкімшілікке, партия-кеңес қызметкерлеріне ұнамады. Ел ішінде алауыздық, күншілдік, рушылдық, бақталастық өрбиді. Партия-кеңес басшылары мен революциялық комитеттің арасындағы жұмыс бабында да қайшылықтар біліне бастайды. Жаңа үкіметтің «жай халыққа, жұмысшы-шаруаға еркіндік беріледі, барлық азаматтар тең құқықты болады» деген сияқты үндеулері, партияның, кеңестің саясатын жете түсінбегендердің, әсіресе басшы қызметкерлердің арасында қайшылықтар туғызбай қойған жоқ. Біреулер революциялық комитеттің ұстаған бағытын қолдаса, шолақ белсенді коммунистер кеңесті қолдады. «Барлық билік – Кеңеске!» деген ұранмен жұмыс жасап, жікке бөліну, өз адамдарын қолдау етек алып, мұның арасында өтірік айту, жала жабу, жалпы жұмысқа әдейі кедергі жасау, т.б. әрекеттерге жол берілді. Бұл жағдай және басқа да мәселелерге байланысты Тобанияз Әланиязұлының істеген іс-әрекеттері үшін оны қызметінен алу керек деген жергілікті коммунистердің өтініштеріне орталық басқару органдарының құлақ асуына тура келді.

1922 жылы ол тұтқындалып, Орынборға жөнелтіледі. Тобанияз Әлниязұлына қарсы қозғалған айыптауларының мәні КАЗЦИК-тің төтенше өкілі мен облыстық партия комитетіне, Қозыбековке 1922 жылы қыркүйектің 6-да ГПУ-дің Адай уезі бойынша өкілі Рыбоследовтың жолдаған мәліметінде баяндалған. Революциялық комитетінің төрағасы Әлниязұлы Тобанияздың орнынан алынуының бірінші себебі, оның Хорезмге жорығы болса, екінші себебі, партия, кеңес қызметкерлері мен ревком аппаратының арасындағы қайшылықтар болды. Хорезмге сапарынан кейін, республиканың жоғарғы органдары ревкомның жұмысын, оның ел арасындағы жүргізген саясатын қатты тексеріп, олардың басшыларын қысымға ала бастады. Кейін орнынан алып, қылмыстық іске тартты. Сол кездегі уез халқының үкімет саясатына қарсы белең алған наразылығын революциялық комитеттің басқа да беделді азаматтарынан көрді. Соның ішінде Тобаниязды барлық келеңсіз жағдайды ұйымдастырушылардың басшысы ретінде айыптап, оның соңына шырақ алып түсті. Міне, жергілікті басшылардың өздері елді ұйымдастыра алмай, оларды басқаруға шамалары жетпегеніне қарамай, ел ішіндегі сыйлы адамдардың осындай беделіне де олар қызғанышпен қарап, соңына түскенге ұқсайды. Тобанияздың өз қолымен, араб әрпімен жазылған қысқаша өмірбаянында көрсетілгендей «Менің соңыма түскендер партия-кеңес қызметкерлері. Олар өтірік жала жауып, ел арасында болып жатқан алауыздықты, тағы басқа да келеңсіз жағдайларды өздерінен көрмей, менен және менің айналадағы азаматтардан көреді» - дей келіп, «менің бір кемшілігім, партия қатарына өтпедім, себебі партия қатарына өткендердің көбі паракорлар, тағы басқа да қылмыс жасайтындар, сондықтан да, партияға кірмедім», - деп көрсеткен [Сариев, Омаров 1995:52]. Әлниязұлы Тобанияздың соңына түскен біріккен саяси басқарма ойлағанына жетіп, 1929 жылдың желтоқсанында онымен бірге тағы да бірнеше адамды тұтқынға алады. Бұл іске «Байлардың, саудагерлердің, патша үкіметінің бұрынғы Адай округі кеңес қызметкерлерінің контрреволюциялық ұйымы» деген қылмысты іске қатынасусылар деп, қылмыстық кодекстің 58-2 бабымен 70 адамды айыптап тұтқындаған. 1930 жылдың наурыз айының басында Тобанияздың үстінен жүргізілген тергеу ісі аяқталып қалғанға ұқсайды. Оған дәлел, Гурьев округтік Мемлекеттік біріккен саяси басқармасының Маңғыстау аудандық өкілі Фетисов 1930 жылдың 1 наурызында Гурьев округтік мемлекеттік саяси басқармасынан Рудаковтың қолымен Алматыға жеделхат жіберілген, онда: «Тұтқындағы «хан» Тобанияз Әлниязұлы өміріне қауіпті аштық жариялады, тергеу ісін жылдамдатып қарап, абақтыдан босатуды талап етеді. Ол жөніндегі тергеу ісі аяқталды. Оны босату мүмкін емес. Қылмыстық процессуалдық кодекстің 206-бабы бойынша, істе жиналған материалдармен таныстыруды талап етеді. Бірақ оны әртүрлі себептер бойынша орындауға болмайды. Айыптау қорытындысын оқып берумен ғана шектелу қажет. Облыстық прокурор бұған келісті. Өзіңіздің нұсқауыңызды жедел хатпен хабарлауыңызды сұраймын. Рудаков» деп көрсетілген. Бұл іс ақырында заңды сот орнына берілмей, заңсыз құрылған үштікке түсіп, оның шешімімен 70 адам жазаланып кете барған. Міне, осындай заңсыздықтар Кеңес өкіметімен өмірге бірге келіп, ақырында Мемлекеттік біріккен саяси басқарманың Гурьев округтік бөлімі Тобанияз Әлниязұлын Алматыға толық құқықтық уәкілдігінің қарауына жіберуге қаулы қабылдайды. Бірақ, оның не үшін Алматыға алдырылғандығы жөнінде құжаттарда ештеңе айтылмайды. Осыдан кейін, көп кешікпей-ақ, 1930 жылдың 9 қазанында Қазақстандағы мемлекеттік біріккен саяси басқарманың өкілдігі үштігінің ұйғаруымен іс бойынша, айыпталушы 70 адамның 61-і (9 адам тергеу аяқталғанша түрмеде қайтыс болды) сотталды. Үштіктің шешімімен Тобанияз бастаған 21 адамды

атуға, қалғандарының дүние мүлкін тәркілеп, 3 жылдан 10 жылға дейін түрмеге жабуға үкім шығарады [Алдажұманов, Жұмағұлов 1994: 112].

Бұдан кейін Адай көтерілісі деп аталып жүрген Батыс өлке халқының азаттық күресі 1931 жылы наурыз айында қазіргі Атырау облысының Топырақ шашқан, Сағыз, Жем өңірлерінде басталып, кеңес үкіметі тарапынан асқан қатыгездікпен жанышталды. Адай көтерілісі туралы алғаш рет зерттеуші милиция полковнигі Ізтұрған Сариев болды. 1995 жылы Атамұра баспасынан Ізтұрған Сариевтың Мұқаш Омаровпен бірігіп жазған «Ойрандалған Адай даласы» атты зерттеу еңбегі жарыққа шығып, бұл кітап оқырманға «ашық күнде найзағай ойнап, жұрттың төбесіне жай түскендей» әсер қалдырды. Өйткені, бұл зерттеуде авторлар 30-жылдары Қазақстанның еш жерінде Батыс өлкесіндегідей болмаған кеңес үкіметі тарапынан жергілікті халыққа жасаған қатыгездігі мен зұлымдықтарын ҚР Орталық мұрағаты материалдарымен бұлтартпай дәлелдеді. Аталған авторлар 90- жылдары зерттеуді қолға алған кезде мұрағаттық материалдардан басқа көтеріліске қатысып, жазаланған адамдардың ұрпақтары мен көтеріліс туралы білетін адамдардың көздері тірі еді. Ал қазіргі зерттеушілердің міндеті - сол көтеріліске қатысқандардың бұрынғы зерттеулерге енген қатардағы басым көпшілігін мүмкіндігінше анықтау болып табылады. Осы еңбекті жан-жақты талдай отырып, Алматылық жазушы Жұмабай Құлиев «Абай. KZ ақпараттық порталында» 2010 жылдың 16 қыркүйегінде «Адай көтерілісі немесе жиырмасыншы ғасырдағы қызыл жендеттік туралы не білеміз?» атты мақала жариялаған болатын. Сол мақалада мынадай мәліметтер берілген: Көтеріліс 1931 жылғы наурыз айының жиырмасында Қызылқоғадағы Топырақ шаштыда тәркілеуге ұшыраған бұрынғы бай Баянқұл Көптілеуұлының үйінде болған мәжілістен бастау алған. Осы басқосуда елдің мал-мүлкін тонау күннен-күнге күшейіп, елдің тұрмыс жағдайына аса ауыр болғаны, бұдан құтылудың ең басты жолы - қарсы тұру екені сөз болады. Сондықтан әзірге мал басының бар кезінде Маңғыстау өңіріне қарай көшу, одан әрі Түрікменстанға қоныс аударудың қолайлы екені, ол жақта үкіметтің заңы, халыққа көзқарасы бұл жердегідей емес екендігі айтылады. Үкімет тарапынан көшуге қарсылық болатыны да ескеріліп, бұған қарсы тұру шарасы да қарастырылады. «Маңғыстау жерінде көтерілістің басталу себебі республика өкіметінің, жергілікті партия, кеңес басшыларының, шолақ белсенділердің асыра сілтеуі, бұлардың қызмет бабын пайдаланып, өздерінің жағдайын көздеуі, елді көпе-көрінеу алдауынан болды, - деп, өкімет мүшелері Меңдешев, Асылбековтер мойындағаны жөнінде мәліметтер архив құжаттарында сақталған. Мұны бірақ олар Маңғыстауда, Үстірт үстінде халық қансырап жатқанда ғана есіне алған. Халық қанға боялып, бала-шаға да, шал-кемпір де жазықсыз жазаланып, жапа шегіп жатқан уақытта үкімет басшылары болсын, ауыл әкімдері болсын, жазалаушы аппараттар болсын, үсті-үстіне жоғарыдан көмек сұрап, тездетіп қозғалысты басу үшін әрекет жасағаны бесенеден белгілі. Көтерілісшілер Азамат соғысында 19 шет мемлекеттің шабуылынан құтылып, жеңілмей шыққан кеңес үкіметін жеңеміз деп бәс тіккен жоқ. Бұлардікі өлер алдындағы «тұяқ серпер» іспетті шерменде болып, «ноқталы басқа - бір өлім» деп, шыбын жанын шүберекке түю еді. 1931 жылы Қызылқоға мен Жем өңірінде наурыз айында өріс алған көтерілісті Рахмет Аминұлы мен Бокмаш Шоланұлы басқарған. Біріккен саяси басқарманың Попов дегеннің басқарған жазалау отряды Рахмет Аминұлы ауылының Шоланұлының тобына қосылуына кедергі жасау үшін шара қолданып, бесатар мылтықпен, пулеметпен, бір автомашинамен қаруланып, 200-250-дей жасағы бар Аминұлының тобымен кездеседі. Бұл бірінші соғыс Иманқара дөңесінің түстік-батыс бетінде, Ханқожа көлінің маңында 1931 жылы 15 сәуірде

болады. Көтерілісшілердің барлық қарулары қылыш, найза, құсатар мылтық болғандықтан, соғысты ұзаққа созуға шамалары келмейді. Әминұлының жасақтары екі рет қысқалау шабуылда 9 кісісінен өлідей, екеуінен жаралылай айырылып, ендігі қарсылықта бұдан да көп шығынға ұшырайтынын сезініп, бала-шағасын, малдарын қорғай отырып қаша жөнелді. Көш өте ауыр болды. Елдің ірілі-уақты малы бар, кемпір-шал, бала-шағаларымен алысқа ұзай алмайтын еді. Осы ауыр көш жазалаушылардан құтылып кету мақсатымен енді ғана жылжып, Жемнен өтіп кетеміз деп отырғанда, 21 сәуірде бұларды 8 автомашинамен қуып жеткен Воронежский басқарған мемлекеттік саяси басқарманың Саратов қаласынан шыққан, өздерінің жеке қаруларынан басқа, 6 қол, бір станокты пулеметпен қаруланған 90 кісілік отряды көтерілісшілерді үш жағынан қамап, пулеметпен оқ жаудырып, көп шығынға ұшыратты. Көтерілісшілер үш еседей көп болса да, 20 кісісінен айырылып, қол көтеруге мәжбүр болды. Көтерілісшілерден бар болғаны 3 бесатар, 3 аңшы мылтығы, 27 қылыш және 11 тапаншаның оғы алынған. Сол кездегі өлшеммен айтқанда, бақайшағына дейін қаруланған жазалаушыларға қарсы тұру - тек қана ашу-ыза мен көзсіз ерліктің белгісі болатын.

1931 жылдың көктемінде Жем бойындағы көтерілісшілер аса күшті қаруланған жазалау отрядына қарсы тұра алмай, бір азғантайы қашып құтылып, Үстірт үстіне қарай кеткенімен, көтерілісшілердің екі үлкен тобы, оларға қоса сол маңда көшіп жүрген адай ауылдары, біріншісі Иманқараның оңтүстік бетінде, екіншісі Қарақұмның терістік жағында, Аққұдық, Қарашүңгіл әулие маңында қоршауға алынып, қолға түскен. Қарақұм деген Жем өзенінің солтүстігінде Құлсарыдан 50-60 шақырымдай құнарлы, шөбі шүйгін, құмды өңір. Бұл жерді адайлар қыстаққа пайдаланған. Қарақұмдағы көтерілісшілер және оған қатынаспаған жай көшпенділер өздерінің мал - бастарымен, бала-шағасымен көшіп-қонып жүрген жерінде жазалаушы отрядтың қармағына ілінді және аяусыз жазаланды. Адамдарын қорлады, зорлады, мал-мүлкін талады. Қарақұмда қолға түскен көтерілісшілердің ер азаматтары бір бөлек, тонаудан қалған азғантай малдары мен бала-шағаларын бір бөлек Гурьев қаласына қарай айдауға қатынасқан сол кездегі комсомол мүшесі, белсенді ретінде осы жұмысқа тартылған Алматылық Шашан Оразбайұлы өзінің естелігінде: «Біздер, партия, комсомол, кеңес белсенділері, Қарақұмнан ұсталған көтерілісшілер ауылын Гурьевке қарай айдадық. Жалпы адам саны, балаларды қоса есептегенде, үш мыңнан асатын болуы керек. Көбі жаяу, Сарықамыс маңы мен Жем өзенінің сағасы арқылы теңіздің жағасымен Гурьевке қарай жүрдік. Бұл жерден Жемге жету үшін, бір тәуліктен артығырақ уақыт кетті ғой деймін. Жемге келгенде, адамдар мен малдың өзенге бас қойғанын көргенде жаның түршігеді. Содан кейін Гурьевке қарай жол тарттық. Алдымызда әлі 200 шақырымдай жер жүруіміз керек. Жолда су жоқ, осы жолда көп адамдар, балалар мен қарттар шөлден жүре алмай, өлгені өліп, өлмегені жолда қалды. Ең ауырлығы - әйелдер мен балалардың күңіренгенінен, жылағанынан сай-сүйегің сырқырайды. Бүкіл ел, дала зарлағандай болды. Гурьевке ер адамдардан басқа ешкім жеткен жоқ» дейді [Сариев, Омаров 1995:139].

1931 жылы көктемде Жем бойында көтерілісшілер үш рет жазалаушылардан қатты соққы жеді. Естеліктер көрсеткендей, Жемнің сол жақ бетінде, Қарақұмда, осы жылы көтерілісшілердің тағы бір үлкен тобы жеңіліс тапқан. Көп адамдар ұсталып, олардың мал-мүліктері қолға түскен.

Маусым, шілде айларында көтерілісшілердің қарсылығы енді осы Маңғыстау өңірінде өршиді. Көтерілісшілердің ең бір үлкен тобы Үстірттің орталық бөлігінің

түстігінде, Сам құмдарынан Қарабауыр бөктеріне қарай шамамен 400 шақырымдай өте шалғай жатқан Қарамая тауы мен көлінің айналасына дейін созылған жерлерге орналасыпты. Бұл Қарақалпақстан, Түрікменстан жерлерінен көп алыс емес-ті. Осы аталған көтерілісшілер ауылдарын Мырзағали Тынымбайұлы, Айшуақ Жаңайұлы, Дауылтай және осылардың сенімді көмекшілері Мамай Салғараұлы, Өтебай Батынұлы (Қожаұлы), Бәйімбет Жангелдіұлы, Назыр Бекенұлы, Қарабатыр Қаралдаұлы, Ерғали Күтегенұлы, Қоңғабай және Досандар басқарды. Бұлардың жасақтары бірнеше жүзден құралған, барлығы 2000 адамнан асты деген деректер бар.

Маңғыстау өңіріндегі барлық көтерілістер қозғалысының басшылығына ел алдында беделді, халық қолдайтын, сыйлайтын Мырзағали Тынымбайұлы сайланды.

1931 жылдың жазында үкіметтің 32 бөлімнен құралған жазалаушылар отрядтары болды. Мұның жартысына жуығы, яғни 14-і - мемлекеттік біріккен саяси басқарманың әскерінен де, басқалары әртүрлі коммунистік ерікті бөлімшелерден партия, комсомол белсенділерінен құралып жиналғандар еді. Олар еріктілер, белсенділер атанғанымен, әскери тәжірибесі бар командирлер басқарған, қару-жарақтары әскерлермен бірдей қамтамасыз етілген жауынгерлер болатын. Жазалаушылар отрядтарының жалпы саны, 200-ден аса еріктілерді санамағанда, 1000 кісіден асты, 12 станокты, 8 қол пулеметі, бір қысқа мойынды зеңбірек, бір күзетші кеме, 13 жүк машинасы, 2 жеңіл автомашинасы, көптеген жылқы көлігі болды.

Мамыр айында 8 жүк, 2 жеңіл автомашинамен қарауында 110 әскері бар бір полк, 2 қол, 3 станокты пулеметпен қаруланған және 39 атты әскерімен Форт-Александровскіден Сырма басқарған 68-ші дивизион шықты. Бұлар Маңғыстау бөктерінің және Бостанқұм құмының оң беті мен Бесокты, Сенек құдықтары арқылы жоғары көтеріліп, Босағаға, Қайғылы-Бабадан шығыс-түстікке қарай, Қарқын, Тағылбай, батыстағы Күшетас құдықтарына келді. Архив құжаттарының деректеріне сүйеніп, ол қақтығыстардың қалай басталып, қалай аяқталғанына зер салсақ, олар төмендегідей сипат алады.

8-10 маусымда Сенек құдығының маңындағы Қоңғабай сарбаздарының бір тобына жазалаушылар отряды шабуыл жасайды. Осы соғыста олардың үш кісісі өліп, екі көтерілісші 50 оғы бар екі бесатар мылтығымен қолға түседі.

19 маусымда Қарқын құдығының басында екі қол пулеметі бар Сырма жазалаушы отрядының бір взводы Қоңғабай жасағының 60 кісілік жасағына қарсы соғыс ашып, қанға бөктіреді. Бұл соғыста көтерілісшілердің 7 кісісі өліп, 7 кісісі қолға түседі, 60 оғымен бір бесатар мылтық алынады. Бұл жолы көтерілісшілердің қарауындағы бірге көшіп жүрген бейбіт ауылдар ауыр жазаға ұшырайды. Өздері ала жаздай тыным таппай, қуғыншылардан ығысып, шаруа жағдайы қатты төмендеген ауылдар 1200 қойынан, 150 түйесінен, 23 жылқысынан, 42 киіз үйінен айырылады. Осы қайғылы соғыстан кейін, өлгендерін, жаралыларын өздерімен бірге алып, көтерілісшілер Қарқынның шығысындағы Қыңыр төңірегіне қарай шегінеді [Сариев, Омаров 1995:114].

1931 жылдың жазында бұл жерлердегі көтерілісшілердің көбі талқандалғаннан кейін, қалғандары Үстірттің шығысына, Самнан әрі қарай ойысып, ол жерлерден де тыныштық таба алмай жанталасқан. Бірақ жазалаушы отрядтар бұлардың соңынан қалмай, кездескен ауылдардың барлығын шауып, жазалаған. Маңғыстаудың шығыс-терістік бетінің ең шет жағында көшіп жүрген ауылдардың қорғаушы көтерілісшілері Қарақалпақстанға өтіп кетеді деп қауіптеніп, жазалаушылар Қаратүлей, Қызыл-астау деген жерде Сапықұлы Мамай, Сарбасұлы Смайыл тағы өзгелер басқарған ауылдарды

қанға бөктірген. Көп азаматтар, бейбіт ауыл адамдары, оның ішінде Смайыл, Мамай ерлікпен қаза тапқан. Көптеген ер азаматтар және олардың бала-шағалары түгелдей қолға түсіп, сол жерден шілденің ыстығында 1000 шақырым жердегі Гурьевке жаяу айдалған. Бұл жаяу жорықта көбі жолда өлген. Бұл ауыр азаптан кімнің тірі қалғаны белгісіз, елге оралғандарын ешкім білмейді. Мұндай деректерді архив құжаттарына да жоқ. Көнекөз қарттардың айтуы бойынша, 1931 жылдың жазында жазалаушылар бүкіл Үстірт үстінде, Жем бойында, Маңғыстау ойында ойран салған. Жаз айларының аяғында бұларға қарсы тұрушылар тіптен болмаған. Осы кезде жергілікті әкімдердің де құдайы берген, бұлар ел ішінде айтқандарын жасатып, ойлағандарын орындаған. Жуасыған халық не істерін білмей, мүшкіл халге душар болған.

Қозғалысты басқаннан кейін көтерілісшілердің қолға түскендері шұғыл түрде Форт-Александровскіге, ал терістік Үстіртте қолға түскендер Гурьев, Ақтөбеге қарай айдалған. Міне, осы жылдан бастап Маңғыстау жерінде көшпенділер көшуді қойған. Қарттардың айтуы бойынша, «тұсап жіберген атыңды малдың көптігінен ертеңіне таба алмайтын» мыңғырған малы бар Маңғыстау жері елсіз, малсыз, қаңырап бос қалды. Сәуірден тамызға дейін 15 ұрыс, 8 қақтығыста көтерілісшілердің 168 адамы құрбан болып, 32-сі жараланған, 74-і қолға түскен. Көтеріліске қатысушы 1715 адам қамауға алынған. Бұлардың тағдыры белгісіз. Мемлекеттік комиссияның міндеті, мүмкіндігінше осы адамдарды ақтау болып табылады. Осылардан 5 тергеу ісі бойынша (№№ 17, 38, 100, 3329, 5671) 802 адам РСФСР-дың Қылмыстық кодексінің 58-2 (контрреволюциялық көтеріліс) және 59 (бандитизм) баптарымен жауапқа тартылған. Тергеу жүргізу барысында осылардың ішінен 79 адам Гурьев, Ақтөбе абақтыларында қайтыс болған. 215-і «қылмыстық әрекет жасамаған» деп танылып, босатылған көрінеді. 508 айыпкердің ісін Гурьев мемлекеттік біріккен саяси басқармасының оперсекторы қылмыстарын белгілеу үшін Қазақстандағы өкілетті өкілдігіне жіберген. Бұлардың үштігі өзінің 1931 жылғы 22 желтоқсандағы қаулысымен Доссор, Жылой, Ойыл және Маңғыстау аудандарынан 135 көтерілісшіге және 1932 жылғы 5-ші сәуірдегі қаулысымен 373 маңғыстаулыққа әртүрлі үкім кескен [Сариев, Омаров 1995:137]. Халық қозғалысының 15 басшысы мен белсенді қатынасушысы Боқымаш Шоланұлы, Қарамырза Ембердіұлы, Рахман Соқымашұлы, Демеген Айтжанұлы, Қоғабай Алдасүгірұлы, Өтебай Жанасұлы, Қойшығұл Жантілеуұлы, Демепберген Ембердіұлы, Көбеген Құрманұлы, Қойсары Қайдағұлұлы, Әмір Нысанұлы, Қазақ Шиенұлы, Көбейсін Қуантырұлы, Жұмабай Үсенұлы, Лұқпан Сарқұлұлы ату жазасына кесілді [ҚР ҰҚКА 158:56].

Қорытынды. Қызыл империя басшыларының, оның үгітшілерінің патша үкіметінің отаршылдық саясатын, оның халыққа жасаған озбырлығын адам айтқысыз етіп жамандауға келгенде алдына жан салмағаны белгілі. Ал іс жүзінде бұлардың елге салған бүлігін айтып жеткізу қиын. Осыған бір ғана мысал келтіре кетсек те жеткілікті. 4-5 жылға созылған 1870-1874 жылдарғы Досан батыр бастаған Адай көтерілісінің қалай басылғаны белгілі.

Ал бір жылға жетер-жетпес уақытта Адай көтерілісіне қатынаскандардың қандай шығынға ұшырап, қансырағанын, қаншасы сотталып, атылып кеткенін патша үкіметінің істегенімен салыстырсақ, жер мен көктей айырмашылық бар. Досан көтерілісіне қатынасушылардың соғыста, абақтыда өлгендерін санамағанда (Досан да абақтыда өлген), көтеріліс басшыларының бір азғантайы ғана Сібірге жер аударылған. Олардың біреуіне де өлім жазасы заң жүзінде қолданылмаған. Осыған қарағанда, большевиктер партиясының, оның үкіметінің саясатының қанқұйлы қолшоқпары

мемлекеттік біріккен саяси басқарманың жасаған жауыздығын ешбір мемлекеттің саясатымен салыстыруға болмайды.

Қызыл империяның қазақтарға, оның ішінде Маңғыстау қазақтары үшін жүргізген саясатына көз салсақ, 1950 жылдардың басына дейін жазалау әрекеті бұл жерде әсте бір тоқтамаған. Мұны көнекөз қариялар сыбырлап қана еске алатын. Ішінен тынатын. Олар өмір бойы үрейде, қорқынышта болып өмір кешкен бейбақтар еді.

1928 жылғы 27 болыс адайлардан, оның 170 мыңнан аса халқынан отызыншы жылдардың аяғында Жылыой ауданында 15 мыңдай, Маңғыстау ауданында одан да аз халық қалды [Құлиев 2010:1].

Әдебиеттер мен дереккөздердің тізімі:

Абылхожин Ж., Козыбаев М., Татимов М. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. – 1989. № 7. С. 53-71

Алдажұманов Қ., Жұмағұлов Б. Восстание казахских шаруа в Адаевском округе. // Социально-политическое развитие Казахстана и его взаимосвязь с сопредельными странами. Сборник научных трудов. Алматы. 1994. С. 112.

Алланиязов Т.К., Таукенов А. Шетская трагедия. Из истории антисоветских вооруженных выступлений в Центральном Казахстане в 1930–1931 гг. Алматы: Фонд «XXI век», 2000. 166 с.

Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 2- қор, 6-іс.

Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 117-қор, 52-іс, 17-б.

Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 117-қор, 52-іс, 51-б.

Жұмағұлов Б. Сұрқия саясат сойқаны. Алматы: «Үш қиян» баспасы. 2021. 74-б.

Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты: Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. 272 б.

ҚР ҰҚКА. № 011377, 12-том, 19-21 б.

ҚР ҰҚКА. № 011377 архив, 12-том, 9- б.

ҚР ПМ, 1-т., 82а- іс, 51-п.

Қуаныш С. Атырау- Маңғыстау аймағы 1917 жылғы революциялық өзгерістер тұсында. Өлке, 2010. 198-б.

Құлиев Ж. Адай көтерілісі немесе жиырмамыншы ғасырдағы қызыл жендеттік туралы не білеміз? // Абай. KZ порталы. 16 қыркүйек 2010 ж.

Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.

Омарбеков Т. Қазақстандағы халық көтерілісі қалай жазаланды? // Ақиқат. 1993. № 4.

Сариев І., Омаров М. Ойрандалған Адай даласы. Алматы: Атамұра, 1995. – 160 б.

Сборник статических сведений о движении населения, скота и урожая по КАССР с 1880 г. по 1922 г. Оренбург. 1925. С. 44-45.

ҰҚКА, 158- тергеу ісі, № 1- архив, 49-іс, 1-том, 56-б.

References

Abylhozhin Zh., Kozybaev M., Tatimov M. Kazahstanskaya tragediya [Kazakhstan tragedy] // Voprosy istorii. – 1989. № 7. – S. 53-71 [in Russian]

Aldazhumanov Q., Zhumagulov B. Vosstanie kazahskih sharua v Adaevskom okruge [The uprising of the Kazakh Sharua in the Adayev district] // Social'no-politicheskoe razvitie

Kazakhstan i ego vzaimosvyaz' s sopredel'nymi stranami. Sbornik nauchnyh trudov. Almaty. 1994. S. 112. [in Russian]

Allaniyazov T.K., Taukenov A. Shetskaya tragediya. Iz istorii antisovetskih vooruzhennykh vystuplenii v Central'nom Kazahstane v 1930-1931 gg. [A child's tragedy. From the history of anti-Soviet armed demonstrations in Central Kazakhstan in 1930-1931]. – Almaty: Fond «XXI vek», 2000. – 166 s. [in Russian]

Atyrau oblystyк memlekettik arhivi. 2- kor, 6-is.

Atyrau oblystyк memlekettik arhivi. 117-kor, 52-is, 17-b.

Atyrau oblystyк memlekettik arhivi. 117-kor, 52-is, 51-b.

Zhumagulov B. Surkiya sayasat soikany [Sorcery of politics]. – Almaty: «Ush kiyan» baspasy. 2021. – 74-b. [in Kazakh]

Kozybaev M. Aktandaktar akikaty: Oku kuraly [The truth of excuses: a training manual]. – Almaty: «Kazah universiteti», 1992. – 272 b. [in Kazakh]

KR UKKA. № 011377, 12-tom, 19-21 b.

KR UKKA. № 011377 arhiv, 12-tom, 9- b.

KR PM, 1-t., 82a- is, 51-p.

Kuanysh S. Atyrau-Mangystau aimagy 1917 zhylygy revoliutsiaylyk ozgerister tusynda [Atyrau - Mangystau region during the revolutionary changes of 1917]. – Olke, 2010. – 198-b. [in Kazakh]

Kuliev Zh. Adai koterilisi nemese zhiyrmasynshy gasyrdagy kyzyl zhendettik turaly ne bilemiz? [What do we know about the Adai uprising or the red gendarmes of the twentieth century?] // Abai. KZ portaly. 16 kyrkuiek 2010 zh. [in Kazakh]

Omarbekov T. 20-30 zhyldardagy Kazakstan kasireti: Komekshi oku kuraly [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s: an auxiliary textbook]. – Almaty: Sanat, 1997. – 320 b. [in Kazakh]

Omarbekov T. Kazakstandagy halyk koterilisi kalai zhazalandy? [How was the popular uprising punished in Kazakhstan?] // Akikat. – 1993. № 4. [in Kazakh]

Sariev I., Omarov M. Oirandalgan Adai dalasy [Destroyed Adai steppe]. – Almaty: Atamura, 1995. – 160 b. [in Kazakh]

Sbornik staticheskikh svedenii o dvizhenii naseleniya, skota i urozhaev po KASSR s 1880 g. po 1922 g. [Collection of static data on the movement of population, livestock and crops in the KASSR from 1880 to 1922]. – Orenburg, 1925. – S. 44-45.

UKKA, 158- tergeu isi, № 1- arhiv, 49-is, 1-tom, 56-b.